

ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΟΥΛΓΚΑΚΟΦ, «Ο ΜΑΙΤΡ ΚΑΙ Η ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ»

[1.] Αυτό που θέλω να πω εδώ, δεν ισχύει μόνο για την αμίμητη σάτιρα του Μπουλγκάκοφ, «Ο Μαιτρ και η Μαργαρίτα». Ένα σωρό κλασικά βιβλία ανήκουν στα αγαπημένα μου, μια κατηγορία που δεν σημαίνει μόνο ότι με συγκλόνισαν όταν τα πρωτοδιάβασα ή ότι με αληθινή χαρά τα ξαναπιάνω κάθε φορά και δυσκολεύομαι να τ' αφήσω απ' τα χέρια μου. Αλλά επιπλέον ανήκουν και σ' εκείνη την κατηγορία κειμένων που με ωθούν κι εμένα τον ίδιο να γράφω. Αυτό θα πει «αγαπημένο» βιβλίο για έναν συγγραφέα, ή τουλάχιστον κρίνω εξ ιδίων.

[2.] Πρόσεξε μη χαθείς μες στον λαβύρινθο του Ίντερνετ! Θέλω να πω, μπορείς να βρεις άπειρες ιστοσελίδες για το ένα ή το άλλο μυθιστόρημα, ιδίως για τα κλασικά, γεμάτες με ένα σωρό εξαιρετικά χρήσιμες πληροφορίες και σκέψεις γύρω απ' αυτά. Ας φανταστούμε τώρα έναν αναγνώστη ο οποίος έχει διαβάσει δεκάδες πράγματα για το «Ο Μαιτρ και η Μαργαρίτα», αλλά όχι το ίδιο το βιβλίο. Ξέρει την υπόθεση με λεπτομέρειες, ξέρει ποιος είναι ο Μαιτρ, ποια η Μαργαρίτα και ποιος ο καθηγητής Βόλαντ, ξέρει πώς αντιμετώπισαν το μυθιστόρημα οι κριτικοί μέσα στα χρόνια και πώς αποτιμάται ακριβώς στην Ιστορία της Ρωσικής ή της Παγκόσμιας Λογοτεχνίας ο Μπουλγκάκοφ. Ξέρει τη σχέση του μυθιστορήματος με τον «Φάουστ» του Γκέτε, και τι ρόλο παίζει το μυθιστόρημα του Μαιτρ για τον Χριστό και τον Πόντιο Πιλάτο, που παρατίθεται μες στο «Ο Μαιτρ και η Μαργαρίτα». Κι όμως, αγνοεί το ίδιο το βιβλίο. Προσέξτε μη γίνετε τέτοιου είδους αναγνώστες. Στο συγκεκριμένο είδος αναγνώστη μπορεί κάλλιστα να περιλαμβάνεται και κάποιος που διάβασε τελικά το βιβλίο. Αλλά η προσωπική του εντύπωση απ' αυτό, «καπελώθηκε» από τα διαβάσματα και τις μελέτες σχετικά μ' αυτό. Προσπαθήστε να μην ξεχάσετε το αίσθημα που αποκομίσατε εσείς από την ανάγνωσή του. Τα μυθιστορήματα μάς προσφέρουν μια γνώση που δεν περιγράφεται εύκολα με λόγια, μια γνώση μη-πραγματολογική, μια γνώση που μόνο τα σπουδαία έργα μάς μεταδίδουν, μια γνώση που είναι ταυτόχρονα συνειδητή και ασυνειδητή.

[3.] Ωστόσο, μερικά από τα πράγματα που συναντάς στο Δίκτυο, είναι τρομερά ενδιαφέροντα. Βρίσκω, ας πούμε, μια απόπειρα συμπύκνωσης του τι ακριβώς είναι το βιβλίο, που μ' αρέσει πολύ. Θα πρέπει να προέρχεται από κάποιο γαλλικό δημοσίευμα, σχετικά με την αντίδραση της ρωσικής εκκλησίας στην (σχετικά πρόσφατη) κινηματογραφική εκδοχή του μυθιστορήματος. Πρόκειται για μια σάτιρα της ρωσικής επανάστασης, λέει το κείμενο που βρήκα. Κεντρικό πρόσωπο, ο καθηγητής Βόλαντ (μια εκδοχή του ονόματος του Μεφιστοφελή όπως εμφανίζεται στον «Φάουστ» του Γκέτε, αλλά και ένα ελαφρώς παρεφθαρμένο ψευδώνυμο για τον διάβολο), ο οποίος αφηγείται τη ζωή, τη δίκη και τη σταύρωση του Ιησού Χριστού, μια αφήγηση που παρουσιάζεται ως πέμπτο ευαγγέλιο! Κι όμως, ο Μπουλγκάκοφ ήταν γιος καθηγητή Θεολογίας και κάθε άλλο παρά «αντι-Χριστιανός». Το «Ο Μαιτρ και η Μαργαρίτα», καταλήγει το δημοσίευμα στο Διαδίκτυο, «παντρεύει τη φαντασία με τη σοβαρότητα, τον πιο αυστηρό ρεαλισμό με τον ρομαντικό λυρισμό, την κοινωνική σάτιρα με τον πολιτικό μύθο, την αστυνομική πλοκή με την μυστικιστική αναζήτηση, παίζει με τα Ευαγγέλια και με τον μύθο του Φάουστ, καταρρίπτοντας τα σύνορα ανάμεσα στο καθημερινό και το υπερφυσικό. Μια κατασκευή ακραίας εκλέπτυνσης και εκκωφαντικής λογοτεχνικής ευρυμάθειας, κρυμμένη πίσω από μια απλή πρόσοψη. Το μυθιστόρημα της φρενιτιώδους περιπέτειας και μαζί το

απόλυτο ερωτικό μυθιστόρημα. Μια ιστορία με πρωταγωνιστή τον Διάβολο αλλά και τον Χριστό. Ένα αταξινόμητο και ταυτόχρονα κλασικό έργο». Τα παραπάνω σηκώνουν πολλή ανάλυση και παραδείγματα μέσα απ' το βιβλίο. Θα μπορούσε επίσης να προσθέσει κανείς σ' όλα αυτά, και λίγα ακόμη. Το μυθιστόρημα του Μπουλγκάκοφ εξερευνά τη σχέση του Καλού με το Κακό, τη σχέση αθωότητας και ενοχής, θάρρους και δειλίας. Εξερευνά ζητήματα όπως η ευθύνη μας μπροστά στην αλήθεια όταν οι αρχές της χώρας την καταστρατηγούν βάνουσα, ή το ζήτημα της ελευθερίας του πνεύματος μέσα σ' έναν ανελεύθερο κόσμο. Και τα λοιπά και τα λοιπά.

[4.] Η συγγραφή του μυθιστορήματος έχει μακρά ιστορία. Ο Μπουλγκάκοφ άρχισε να το γράφει το 1928, και το πρώτο αυτό χέρι το έκαψε το 1930, βαθύτατα απογοητευμένος από τις συνεχείς απαγορεύσεις των έργων του, τις επικρίσεις και τον πόλεμο εναντίον του, μη βλέποντας κανένα μέλλον ως συγγραφέας μέσα στο σοβιετικό καθεστώς. Το δεύτερο χέρι του μυθιστορήματος, όπου όλες οι βασικές αφηγηματικές γραμμές της τελικής εκδοχής ήταν ήδη παρούσες, ολοκληρώθηκε το 1936. Το τρίτο χέρι τελείωσε το 1937. Ο συγγραφέας εξακολούθησε να δουλεύει πάνω στο χειρόγραφο του με τη βοήθεια της γυναίκας του (γιατί είχε αρχίσει να τυφλώνεται) μέχρι τον θάνατό του. Η τέταρτη και τελική εκδοχή, της οποίας δεν είχε προλάβει να διορθώσει τα τελευταία κεφάλαια, εκδόθηκε μετά τον θάνατο του Μπουλγκάκοφ το 1940, λογοκριμένη σε μεγάλο βαθμό αρχικά. Η πρώτη πλήρης έκδοση στη Ρωσία είδε το φως της δημοσιότητας μόλις το 1973! Να σημειώσουμε ακόμη ότι το μυθιστόρημα δεν απολαμβάνει μόνο εκτίμησης από τους κριτικούς της λογοτεχνίας ως ένα από τα αριστουργήματα του 20ού αιώνα, αλλά έχει επηρεάσει ακόμη και την ποπ κουλτούρα. Λένε, π.χ., ότι στο περίφημο τραγούδι των Ρόλινγκ Στόουνς «Sympathy for the Devil», ο Μικ Τζάγκερ εμπνεύστηκε τους στίχους από την επίσκεψη/εμφάνιση του καθηγητή Βόλαντ/Διαβόλου στη Μόσχα, όπως ζωντανεύει στο βιβλίο του Μπουλγκάκοφ. Επίσης, το γνωστό μουσικό συγκρότημα Περλ Τζαμ (Pearl Jam), εμπνεύστηκαν το τραγούδι τους «Pilate» (βλέπε το άλμπουμ τους «Yield» του 1998), από την σύγκρουση ανάμεσα στον Πόντιο Πιλάτο και τον Χριστό, όπως αυτή παρουσιάζεται στο μυθιστόρημα. Και τέλος, μεταφορά του «Ο Μαιτρ και η Μαργαρίτα» στη σημερινή αμερικανική πραγματικότητα, όπου η σάτιρα στοχεύει αντί της σοβιετικής διαφθοράς τον καταναλωτισμό, την προσκόλληση στα υλικά αγαθά και την σύγχρονη αλλοτρίωση, αποτελεί το μυθιστόρημα του Στίβεν Κινγκ «Χρήσιμα αντικείμενα».

[5.] Το «Ο Μαιτρ και η Μαργαρίτα» εκτυλίσσεται μέσα σε τρεις μέρες, από τη Μεγάλη Πέμπτη ως το βράδυ του Μεγάλου Σαββάτου, και έχει τρεις βασικές αφηγηματικές γραμμές. Η πρώτη, η ακραιφνώς σατιρική, εκτυλίσσεται στη Μόσχα και ζωντανεύει το χάος που προκαλεί ο Διάβολος, μεταμφιεσμένος σε καθηγητή Βόλαντ, μαζί με τη δαιμονική παρέα του (ο Κοροβιόφ και ο Αζαζέλο, ο μαύρος γάτος Μπεγκεμότ που μιλάει, περπατάει στα πισινά του πόδια, καπνίζει μόνο πούρα και ρίχνει μ' ένα αυτόματο, και διάφοροι άλλοι). Η δεύτερη αφηγηματική γραμμή, επίσης σατιρική αλλά ταυτόχρονα και δραματική, αναφέρεται στην καταδίκη από τον Πόντιο Πιλάτο και στη σταύρωση του Ιησού, στην Ιερουσαλήμ του 1ου μ.Χ. αιώνα. Πρόκειται για το μυθιστόρημα που έγραψε ο Μαιτρ και που του στοίχισε διώξεις από το καθεστώς, αλλά και για την αφήγηση του ίδιου του καθηγητή Βόλαντ (ο οποίος στο τέλος, και μετά από τη μύηση της συντρόφου του Μαιτρ της Μαργαρίτας στη μαγεία, χαρίζει στο ζευγάρι την

πολυπόθητη γαλήνη). Και τέλος, η τρίτη αφηγηματική γραμμή, δραματική και ρομαντική αυτή, μιλάει για την ερωτική σχέση ανάμεσα στον Μαιτρ και στην Μαργαρίτα. Το μυθιστόρημα είναι περίπλοκο και πολυφωνικό, η γλώσσα του όμως είναι απλή και σχεδόν καθημερινή, και η πρόσβαση σ' ένα πρώτο επίπεδο δεν είναι δυσκολότερη απ' ό,τι σ' ένα λαϊκό ανάγνωσμα. Αυτό που δίνει στο μυθιστόρημα το μεγάλο βάθος του είναι η αντιπαράθεση των υλικών του, και η λοξή οπτική γωνία του συγγραφέα, που φέρνουν τον αναγνώστη σε διαρκώς άβολη θέση, κρατώντας τον καθηλωμένο μέσα σ' έναν κόσμο τρομερής αμφισημίας, όπου το κωμικό παίρνει διαρκώς τη θέση του σοβαρού και το ανάποδο. Επί παραδείγματι, ακούγοντας κανείς ότι ακόμη και το μέρος, δηλαδή η αφηγηματική γραμμή, που αφορά στα πάθη του Χριστού, έχει σατιρική χροιά, τι καταλαβαίνει; Ότι ο συγγραφέας σατιρίζει τον Χριστό (δεν είναι τυχαίο ότι πρόσφατα αντέδρασε η ρωσική εκκλησία στην κινηματογραφική μεταφορά του βιβλίου). Όμως, στο μυθιστόρημα συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο. Δηλαδή, ο Μπουλγκάκοφ, διακωμωδώντας την κατάσταση του Πιλάτου, κατορθώνει να τον κάνει πιο πειστικό και ζωντανό απ' ό,τι θα πετύχαινε και η πιο νατουραλιστική αφήγηση. Ο Πόντιος Πιλάτος υποφέρει από μια φρικτή ημικρανία όταν φέρνουν μπροστά του τον Χριστό να τον δικάσει, κι ο τελευταίος του θεραπεύει τον πονοκέφαλο μ' ένα μικρό θαύμα. Αυτή η πειστικότητα των βιβλικών σκηνών, ας πούμε η ρεαλιστικοποίησή τους, αντιπαραβάλλεται με τη μη-πειστικότητα, με τις απιθανότητες και με την γκροτέσκα αίσθηση που σου γεννά η πρώτη αφηγηματική γραμμή, τα εξωφρενικά σατιρικά επεισόδια που προκαλούν ο Διάβολος και η παρέα του αναστατώνοντας την Μόσχα. Κι έτσι, ενώ το σύγχρονο, το γνωστό και το ρεαλιστικό αλλοιώνονται από την σατιρική τους παραμόρφωση, το άχρονο, το βιβλικό, το μη-σύγχρονο ζωντανεύουν κι έρχονται πιο κοντά μας, εντείνοντας την αίσθηση του αλλόκοτου και του φανταστικού/αλληγορικού.

[6.] Η λογοτεχνία του φανταστικού ιδιαίτερα, αλλά γενικά όλη η λογοτεχνία είναι, πρέπει να είναι, ανοιχτή σε πολλές ερμηνείες. Κι έτσι, δεν αρκεί μόνο να πούμε ότι η σάτιρα του Μπουλγκάκοφ δεν στοχεύει απλώς το προφανές, δηλαδή το σοβιετικό καθεστώς, αλλά τον παρολογισμό που διέπει κάθε ολοκληρωτικό καθεστώς, ίσως ακόμη και τη σύγχρονη ζωή με την ευρύτερη έννοια. Κάποιοι αμφισβητούν ακόμα και το προφανές, λέγοντας ότι στην πραγματικότητα το «Ο Μαιτρ και η Μαργαρίτα» είναι μια αλληγορία, όπου ο Διάβολος είναι ο Λένιν (και κατ' άλλους ο Στάλιν), ο Μαιτρ είναι ο Μαξίμ Γκόρκι (και κατ' άλλους ο Γκόγκολ, που σαν τον Μαιτρ έκαψε το δεύτερο μέρος των «Νεκρών ψυχών»), ενώ ο ίδιος ο Μπουλγκάκοφ εκπροσωπείται από έναν δευτεραγωνιστή όπως ο Ιβάν Μπιεζντόμνι. Δεν έχει σημασία κατά πόσο στέκουν αυτές οι ερμηνείες, το ενδιαφέρον είναι ότι γεννήθηκαν στα μυαλά αναγνωστών, ότι το μυθιστόρημα τις υποβάλλει και τις σηκώνει.

[7.] Πάντως, ως προς τον προφανή στόχο του μυθιστορήματος, ο Μπουλγκάκοφ σατιρίζει αλύπητα κυρίως την σοβιετική γραφειοκρατία με τα προνόμιά της, τον παραλογισμό και τις τρομερές αδικίες του καθεστώτος, και φυσικά την απόλυτη υποκρισία του. Πώς γίνεται να υπάρχουν προνομιούχοι και ελίτ, σε ένα καθεστώς υποτιθέμενης αταξικής κοινωνίας; Συνήθως κατατάσσουν τη σάτιρα του Μπουλγκάκοφ, ο οποίος σε όλα του τα έργα αυτό είναι, ένας σατιρικός συγγραφέας, στην κατηγορία της «μενίπειας σάτιρας», που πήρε το όνομά της από τον αρχαίο σατιρικό θεατρικό συγγραφέα Μένιππο από τα Γάδαρα. Ο Μένιππος έζησε και έγραψε στη διάρκεια των

ελληνιστικών χρόνων (300 – 260 π.Χ.) και μοιραζόταν το όραμα των κυνικών φιλοσόφων, διασημότερος εκπρόσωπος των οποίων είναι ο Διογένης, ο επονομαζόμενος και Κυνικός (αυτός που έψαχνε στην Αθήνα έναν δίκαιο άνθρωπο με το φανάρι, αυτός που απέπεμψε τον παντοδύναμο Μέγα Αλέξανδρο, λέγοντάς του ότι με το να στέκεται μπροστά του τού κρύβει τον ήλιο). Δείχνοντας έφεση σε παράλογες και αφύσικες καταστάσεις, η μενίπεια σάτιρα γελοιοποιεί την καθεστηκυία τάξη πραγμάτων και καταλήγει κοινωνικά ανατρεπτική. Οι ήρωές της αντιμετωπίζουν ακραίες καταστάσεις, και κυριαρχεί η αίσθηση κάποιου που ονειρεύεται στον ξύπνιο του, μέσα από συνεχείς προκλήσεις σκανδάλων και εκκεντρικότητες. Θα έλεγε, μάλιστα, κανείς ότι από την Αναγέννηση και μετά, εάν υπάρχει κάποιος που εξάσκησε τη μενίπεια σάτιρα καλύτερα απ' όλους, αποτελώντας έτσι την ενσάρκωση του είδους μετά την αρχαιότητα, αυτός δεν είναι άλλος από τον δάσκαλο του Μπουλγκάκοφ, τον Νικολάι Γκόγκολ («Ημερολόγιο ενός τρελού», «Η μύτη», «Το παλτό», «Νεκρές ψυχές» κ.λπ.)

[8.] Μια αναγκαία παρέκβαση εδώ περί Γκόγκολ. «Ο Μαιτρ και η Μαργαρίτα» είναι ασφαλώς ένα μυθιστόρημα επηρεασμένο από τον θρύλο του Φάουστ, ειδικά από το πρώτο μέρος της αριστουργηματικής εκδοχής του Γκέτε, αλλά και από τη γνωστή όπερα του Charles Gounod (μια όπερα την οποία λέγεται ότι ο Μπουλγκάκοφ, μόνο με την πρώτη του γυναίκα, είχαν παρακολουθήσει άπειρες φορές). Πρωτίστως, όμως, η καταλυτική επιρροή στον Μπουλγκάκοφ, και όχι μόνο σ' αυτό το μυθιστόρημα, αλλά σε όλο το έργο του, προέρχεται από τον Γκόγκολ. Έναν συγγραφέα που ο Μπουλγκάκοφ λάτρευε, διασκεύασε για το θέατρο (τις «Νεκρές ψυχές»), και καθόλου άδικα θεωρείται ένας από τους σπουδαιότερους επιγόνους του, εάν όχι ο σπουδαιότερος. Ο ρόλος του Γκόγκολ στη ρωσική λογοτεχνία είναι θεμελιώδης και πολύ σημαντικός, διαμόρφωσε τους πάντες και τα πάντα, μαζί με τον Πούσκιν. Το βασικό δε χαρακτηριστικό του ήταν ίδιο μ' αυτό που χαρακτηρίζει και τον Μπουλγκάκοφ: η σάτιρα. Αλλά σε τι συνίσταται η σάτιρα αλά Γκόγκολ; Ή αλλιώς, πώς δούλευε ο συγγραφέας του «Επιθεωρητή» και της «Μύτης»; Σύμφωνα με τον επίσης ρώσο θεωρητικό της λογοτεχνίας Μιχαήλ Μπαχτίν, το μυθιστόρημα ως είδος έχει τρεις μεγάλες καταγωγικές ρίζες. Η μία προέρχεται από το έπος, και περιλαμβάνει δράμα και δράση. Η άλλη ξεκινάει από την αρχαία ρητορική και σοφιστική, και καταλήγει στα στοχαστικά ή θεωρητικά ή αλληγορικά μέρη ενός μυθιστορήματος. Και η τρίτη κατάγεται από την κωμωδία, από τη σάτιρα, από το καρναβάλι. Σ' αυτήν την τρίτη ρίζα και πλευρά του μυθιστορήματος, που περιέχει ακόμα και το θλιβερά γελοίο, ο καλύτερος δάσκαλος και, ταυτόχρονα, μέγιστο παράδειγμα προς αποφυγήν, είναι ο Γκόγκολ. Στο βιβλίο του «Αποσπάσματα από την αλληλογραφία με τους φίλους», ο συγγραφέας του «Παλτού» εκθέτει τον τρόπο, την τεχνική που χρησιμοποίησε για να γράψει το μεγάλο του μυθιστόρημα, τις «Νεκρές ψυχές». «Παίρνω έναν άνθρωπο», μας λέει ο Γκόγκολ (παρά τα εισαγωγικά, μεταφέρω εδώ από μνήμης), «ενός κάποιου επαγγέλματος και τον εφοδιάζω μ' ένα δικό μου ελάττωμα. Ποιός ξέρει καλύτερα από εμένα τον ίδιο τα ελαττώματά μου; Έτσι, λοιπόν», μας λέει, «έφτιαξα τους χαρακτήρες του μυθιστορήματός μου. Για να τους κάνω να ζωντανέψουν τώρα, για να κατορθώσω να τους βάλω σε κίνηση, φαντάστηκα ότι ο καθένας τους με είχε προσβάλει φρικτά! Αφού ήξερα από πρώτο χέρι τα ελαττώματά τους, τώρα που είχαν τολμήσει να με προσβάλουν, μπορούσα πια ν' αρχίσω το γράψιμο...» Θα πρέπει να θεωρήσουμε την μέθοδο του Γκόγκολ κατάλληλη μόνο για τη μία από τις τρεις ρίζες/πλευρές του μυθιστορήματος, την Καρναβαλική — εξ' ού και εκείνο το «παράδειγμα προς

αποφυγή», που προανέφερα. Γιατί οι «Νεκρές ψυχές», το ημιτελές αυτό αριστούργημα υποφέρει από μονομέρεια και στάζει χλευαστική χολή απέναντι σε όλους τους ήρωες, απέναντι σε όλους ανεξαιρέτως. Και αλίμονό μας, εάν ο κόσμος που περιέχεται σ' ένα μυθιστόρημα (και, κατ' επέκτασιν, ο τρόπος, το πρίσμα υπό το οποίο βλέπουμε τον κόσμο), είναι μόνο τέτοιος. Αργά ή γρήγορα, ο άνθρωπος που τα βλέπει όλα έτσι, εάν δεν πάθει τελικά το συκώτι του απ' την πολλή κακία, απ' τον καθολικό, τον απόλυτο αρνητισμό και τη μισανθρωπία του, θα προτιμήσει, ίσως, την συντομότερη οδό, αυτήν που ακολούθησε και ο ίδιος ο Γκόγκολ: την αυτοκτονία. Ναι, το γελοίο μπορεί να είναι χρήσιμο και διδακτικό, αλλά η κατάχρησή του, όπως και κάθε κατάχρηση, σκοτώνει. Η παρέκβαση περί Γκόγκολ, λοιπόν, ολοκληρώνεται εδώ, εάν πω μετά απ' όλ' αυτά ότι η σάτιρα έχει μια δαιμονική πλευρά, εν μέρει είναι ο ίδιος ο Διάβολος αυτοπροσώπως, και όχι μόνο στη Μόσχα, αλλά παντού!

[9.] Και κάτι τελευταίο, που ίσως φανεί εκτός θέματος, ενώ δεν είναι. Το παράδοξο μάθημα από την περιπέτεια του Γκόγκολ, περιπέτεια προσωπική του όσο και εθνική, πρώτος φάνηκε να το διδάσκεται ο Ντοστογιέφσκι. Αυτός ενσωμάτωσε την περιπέτεια του Γκόγκολ στα μυθιστορήματά του και έκανε τον ίδιο τον συγγραφέα των «Νεκρών ψυχών» ήρωά του. Ενσωματώνοντας την ιδιαίτερη εκείνη λογοτεχνική γελοιογραφία που ανακάλυψε ο Γκόγκολ με το έργο του, και ταυτόχρονα ενσωματώνοντας την ίδια την προσωπικότητα του Γκόγκολ μέσα στο δικό του έργο — ο Ντοστογιέφσκι μας έδειξε ότι η άλλη όψη του γελοίου είναι το τρομακτικό και ότι τα δύο αυτά συνδέονται υπόγεια και στενά, πιο στενά από ό,τι θα μπορούσαμε ποτέ να διανοηθούμε. Κατ' αναλογία, το ίδιο έκανε και ο Μπουλγκάκοφ, που ο διάλογος ανάμεσα στον Χριστό και στον Πιλάτο μέσα στο μυθιστόρημά του, θεωρείται επηρεασμένος ή και ότι απηχεί τον θρύλο του Μεγάλου Ιεροεξεταστή, από τους ντοστογιεφσκιικούς «Αδελφούς Καραμάζοβ». Στο «Ο Μαιτρ και η Μαργαρίτα», περιλαμβάνεται και η σατιρική πλευρά του Γκόγκολ, αλλά και το τρομακτικό παραπλήρωμα του γελοίου: η επίδειξη μαύρης μαγείας και δαιμονικής δύναμης εκ μέρους του καθηγητή Βόλαντ και της αλλόκοτης συντροφιάς του.

[10.] Όπως προανέφερα, η γλώσσα του Μπουλγκάκοφ είναι απλή, το ίδιο και η σύνταξή του, με μικρές, κοφτές ως επί το πλείστον προτάσεις. Αυτό δεν πρέπει να συγγέεται με την αθωότητα που αποπνέει το κείμενο, την αθωότητα του ύφους του Μπουλγκάκοφ, παρ' όλο που την υποβοηθά και την πριμοδοτεί. Η αίσθηση της αθωότητας, που υπογείως συνδέεται με την κρυπτικότητα του κειμένου, γεννιέται σε μεγάλο βαθμό από το γεγονός ότι ο συγγραφέας αποφεύγει ή αρνείται να κατονομάσει τους στόχους του και μιλάει συνήθως μόνο για την επιφάνεια των πραγμάτων, σαν να κάνει τον ανήξερο. Τα στοιχεία αυτά βρίσκονται σε έξαρση στο μέρος του βιβλίου όπου ο Διάβολος και η παρέα του αναστατώνουν τη Μόσχα, προφανώς για τον φόβο της σοβιετικής λογοκρισίας. Δεν λείπουν όμως κι από τα άλλα δύο μέρη. Στο μέρος του Ιησού και του Πιλάτου, ο συγγραφέας αποκρύπτει ή αποσιωπά αυτό που όλοι ξέρουμε, την παγκοίως γνωστή βιβλική/θρησκευτική εκδοχή. Δηλαδή γράφει και ξετυλίγει την ιστορία των παθών του Χριστού σαν να συμβαίνει εκείνη τη στιγμή, σαν να αγνοούμε την κατάληξή της και το εάν ο Ιησούς έχει ή δεν έχει θεία υπόσταση, αντιμετωπίζοντας τα γεγονότα με έναν ρεαλιστικό, αντι-θεολογικό τρόπο. Στο δε τρίτο και τελευταίο μέρος, ο συγγραφέας αποκρύπτει ένα μέρος της ρεαλιστικής όψης των πραγμάτων, υιοθετώντας άλλοτε την ρομαντική οπτική γωνία του ζεύγους Μαιτρ και Μαργαρίτα, κι άλλοτε την δαιμονική,

του Διαβόλου και της κομπανίας του, λες και η υπερφυσική δράση των τελευταίων υφίσταται όντως, χωρίς καθόλου η άποψη αυτή να ελέγχεται ορθολογικά.

[11.] Αν υπάρχει καθαρόαιμη λογοτεχνία, αυτή είναι μάλλον η λογοτεχνία του φανταστικού. Στην πραγματικότητα, ακόμη και ο νατουραλισμός, η πιο ακραία εκδοχή του ρεαλισμού, θα μπορούσε να θεωρηθεί λογοτεχνία του φανταστικού. Γιατί εάν πρόκειται για νατουραλισμό που σέβεται τον εαυτό του, τότε δεν αποτελεί αντιγραφή και πιστή αναπαράσταση της πραγματικότητας, αλλά μια επινοημένη όψη της, ανύπαρκτη και ψευδή κατ' ουσίαν, που σκοπό της όμως έχει την αποκάλυψη της αλήθειας. Σε κάθε περίπτωση, «Ο Μαιτρ και η Μαργαρίτα» είναι ένα μυθιστόρημα που κατ' εξοχήν ανήκει στον χώρο του φανταστικού. Εδώ το παράλογο και το αφύσικο, αυτές οι προνομιακές για την φαντασία περιοχές, κυριαρχούν. Ωστόσο, το πιο παράδοξο είναι ότι μέσω αυτών ακριβώς των μη-ρεαλιστικών στοιχείων, η λογοτεχνία του φανταστικού αναδεικνύει τα ρεαλιστικά χαρακτηριστικά του κόσμου που μας περιβάλλει, χίλιες φορές περισσότερο απ' ό,τι ο ίδιος ο ρεαλισμός. Τα σκάνδαλα που προκαλούν ο Διάβολος και η παρέα του στη Μόσχα αναδεικνύουν τις δαιμονικές όψεις της πραγματικότητας επί Στάλιν, όχι μόνον επειδή φέρνουν στην επιφάνεια την αχρειότητα και τη διαφθορά που επικρατούν στην σοβιετική κοινωνία. Αφού οι αιφνίδιες εξαφανίσεις προσώπων-αντιπάλων του καθεστώτος, δεν διαφέρουν από τις εξαφανίσεις όσων βάζει στο μάτι ο καθηγητής Βόλαντ, άρα το σταλινικό καθεστώς είναι κι αυτό δαιμονικό. Και ούτω καθεξής. Η λογοτεχνία του φανταστικού είναι η ζωντανή απόδειξη ότι η πραγματικότητα γύρω μας δεν αποτελείται μόνον από ρεαλισμό, αλλά και από μεγάλες δόσεις φαντασίας, χωρίς τις οποίες δεν συλλαμβάνουμε παρά ένα μικρό και εν πάση περιπτώσει λειψό μέρος του τι μας συμβαίνει. Η λογοτεχνία μάς προσφέρει αυτό το είδος ενόρασης, που πλουτίζει το πώς αισθανόμαστε (και εξ αντανακλάσεως, και το πώς βιώνουμε) τις ζωές μας. Όσο για το πόσο βαθιά φτάνει αυτή η προσφορά, ή το πόσο πολύτιμη είναι, εάν έχουμε όντως να κάνουμε με υψηλή λογοτεχνία, αρκεί να σκεφτεί κανείς ότι ένα μυθιστόρημα όπως «Ο Μαιτρ και η Μαργαρίτα», μολονότι αποτελεί μια ιδιοφυή σάτιρα του σταλινισμού, εξακολουθεί και μας τέρπει ακόμη και σήμερα. Επειδή, εξαιτίας του βάθους του, το έργο αυτό δεν μένει μόνο στην επικαιρική επιφάνεια της εποχής του, αλλά σατιρίζει και στηλιτεύει κάθε ολοκληρωτισμό, όλων των εποχών. Αλλιώς δεν θα μπορούσε, όχι απλώς να μας αγγίζει και να μας συναρπάζει μέχρι και τώρα, αλλά πολύ περισσότερο να εμπνέει σύγχρονα έργα σαν τα «Χρήσιμα αντικείμενα» του Στίβεν Κινγκ που προαναφέρθηκαν (ο τίτλος μού φέρνει στον νου εκείνο το «έργα μη παραδεδεγμένης χρησιμότητας», με τα οποία έλεγε ότι ασχολείται ο Παπαδιαμάντης). Κι έτσι, διαβάζοντας ή διασκευάζοντας και εκσυγχρονίζοντας τον Μπουλγκάκοφ, γινόμαστε σοφότεροι, βλέποντας και μαθαίνοντας ότι πίσω από την σύγχρονη θρησκεία του καταναλωτισμού, και μέσα στο χρησιμοθηρικό πνεύμα των ημερών μας, δεν κρύβεται παρά άλλη μια μορφή ολοκληρωτισμού.

Ιούλιος 2010